

УДК 94(477) «18/19»

Вікторія Панченко

**ЗЕМЕЛЬНІ СУПЕРЕЧКИ У ПРАКТИЦІ МИРОВИХ СУДДІВ
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

У статті охарактеризовано земельні суперечки жителів Волинської губернії у 1871–1919 рр. Через залучення матеріалів щорічних звітів волинських губернаторів, їх листування з генерал-губернатором та спогадів сучасників з'ясовано основні причини земельних правопорушень. На основі широкого кола архівних документів запропоновано їх типологію, котра увиразнює діяльність інституції мирового суду.

Ключові слова: мирові судді, земельні правопорушення, позивач, відповідач, Волинська губернія.

Імператорським маніфестом 19 лютого 1861 р. скасовано кріпацтво і санкціоновано перерозподіл земельних ресурсів з метою наділення колишніх кріпаків землею. Аби законодавчо впорядкувати цей процес підготовлено «Тимчасові правила облаштування селян, що вийшли із кріпосної залежності» та інвентарі. Від початку реалізації задуму виникли певні труднощі, в основі яких лежав конфлікт інтересів поміщиків та селян. У цій ситуації перші не хотіли віддавати землю, яку вважали своєю власністю, а другі – прагнули відстояти право на наділ, встановлений законом. Оскільки після реформи селяни проголошувались повноправними підданими імперії, вони почали звертатись до суду для захисту власних прав і, як наслідок, – зросла кількість судових справ про земельні проступки.

Вивчаючи питання суперечок, пов'язаних із землеволодінням у 1860-х – початку ХХ ст., дослідники особливу увагу приділяли причинам їх виникнення. Можна простежити декілька концепцій, що пояснювали чинники зростання подібних справ у судах. Найпоширенішою є та, що земельні конфлікти на Правобережжі виникали через складну систему землеволодіння, обтяжену сервітутами* та черезсмужжям, які з'явилися у попередні історичні періоди і набули усталеної практики. Місцеві землевласники пристосувались до такого способу господарювання і поки існувало кріпацтво проблем не виникало. Однак із набуттям селянами «волі», сервітуту і черезсмужжя стали джерелом постійних конфліктів. Кожен прагнув захистити свою власність від посягань і йти на поступки не бажав. Саме тому А. Кофод наполягав, що доки землеволодіння на Правобережжі буде обтяжене подібними явищами, доти облаштування селян не можна вважати закінченим [1, с. 17].

Місцеві жителі прагнули цілковитого розверстання земель, але уряд так і не зміг виробити дієвого алгоритму такого поділу. М. Василенко подав хронологію імперських проектів щодо врегулювання цієї проблеми та коротко охарактеризував кожен із них. Автор зазначав, що влада намагалась при ліквідації сервітутів врахувати інтереси і поміщиків, і селян. Проте одночасно задовольнити одних і других було неможливо, оскільки вони мали взаємовиключні позиції. Тому жоден із проектів не став законом, – уряд діяв за принципом: краще взагалі не втручатись, ніж налаштувати проти себе місцеве населення [2, с. 1–11]. У сервітутах та черезсмужжі вбачали основну причину конфліктів також А. Криськов [3] та В. Шевченко [4].

Іншу думку висловлював дослідник історії пореформеного села П. Риндзюньський, який доводив, що основним мотивом ініціювання судових справ було все ж таки малоземелля. Саме воно спонукало селян до самовільного випасу худоби і несанкціонованих покосів на поміщицьких землях. Поміщики ж, намагаючись захистити свою власність, подавали позови до суду [5, с. 187]. Подібної позиції дотримуються О. Реєнт та О. Сердюк. Вони наголошували, що українське селянство у другій половині ХІХ ст. затиснуте в лещатах між польськими та російськими латифундіями і тому опинилося у жахливому становищі. Через крайнє малоземелля на Правобережжі панували злидні [7, с. 16].

Компромісної, відносно попередніх, позиції дотримувались О. Анфімов та Д. Бовуа. Вони вважали, що земельні суперечки спричинялись не одним якимось явищем (сервітутами, черезсмужжям чи малоземеллям), а їх поєднанням. При цьому О. Анфімов зазначав, що для більшості землевласників черезсмужжя було дуже обтяжливим, оскільки перешкоджало будь-

* Сервітут – право обмеженого користування чужим майном, яке встановлюється щодо земельної ділянки, природних ресурсів для потреб інших осіб, які інакше не можуть бути задоволені. За імперським законодавством існували такі форми сервітутів як: право на світло і вид з вікна, користування стіною сусіда, берегом і водою, затоплення луків і полів, спускання води на чужу землю, проїзд у різних формах. Крім того, у західних губерніях сервітутом вважалося також право на спільне користування поміщиком і селянином сінокосом, пасовищем, невідгінними угіддями, лісовим матеріалом [6, с. 42].

якому прогресу та відігравало роль джерела постійних конфліктів між сусідами. Селяни, не маючи змоги збільшити свій крихітний наділ, чіплялись за останній шанс покращити своє становище: право користування сервітутами [8, с. 41]. Д. Бовуа наголошував, що сервітуту на Правобережжі мали особливе значення, бо у зв'язку із малоземеллям були обов'язковою умовою виживання селян. Саме тому на Волині 71 % господарів користувались спільними угіддями і всіляко відстоювали ці права. Крім того, ще одним важливим чинником зростання земельних конфліктів були неточності у визначенні меж наділів. Через недбальство при оформленні викупних актів, селяни часто не могли відрізнити кінець свого поля від поміщицьких земель [9, с. 642–645].

Деякі дослідники вбачали причину земельних суперечок в особливому менталітеті селянства та у своєрідності його світогляду. Зокрема, О. Боровиковський основною причиною засилля у судах земельних справ називав надзвичайну прив'язаність селян західних губерній до землі, в якій вони вбачали свою єдину годувальницю. Юрист писав, що предметом селянського позову, зазвичай, була десятина землі. В очах землевласників це був крихітний шматочок, в той час як для селян – «весь скарб родини», «дорогоцінна батьківщина», придбана на капітал, набутий багаторічною тяжкою працею. Тому такі справи були «суперечками про хліб насущний» [10, с. 9]. Автор книги «Из Юго-Западного края. Современное положение и назревающие вопросы» вважав, що зростанню земельних конфліктів сприяла прихована недоброзичливість між місцевими поміщиками-католиками та селянами-православними. При цьому, землевласники вороже ставляться до селян, а ті не довіряють панам. Саме це, на думку сучасника, заважало сторонам примиритись і штовхало їх йти до суду [11, с. 5]. У свою чергу П. Кабитов та Б. Литвак доводили, що річ в особливому менталітеті селянства. Селяни, різко засуджуючи велику земельну власність, визнавали цілком справедливою і моральною незначну. Це породжувало прагнення за будь-яку ціну відстояти своє існування як власника та відновити у суді порушені права [12, с. 44].

Специфіку позовів про порушення права користування сервітутами, розглядуваних мировими суддями, вперше спробував з'ясувати відомий цивіліст В. Мочульський, який відмічав суперечливість законодавства у регулюванні цього питання і рекомендував суддям аби не припуститись помилок, скрупульозно вникати в обставини кожної справи [13]. В. Тютін розглядав погляди вчених-правознавців початку ХХ ст. на земельні правопорушення в контексті інших майнових злочинів [14]. О. Сидоренко простежував еволюцію вітчизняного земельного законодавства і зауважував, що у законах другої половини ХІХ ст. виокремлено лише три типи земельних правопорушень: самовільне користування чужим наділом, облаштування без дозволу каналів та інших водопровідних споруд, а також самочинне скидання на чужі землі каменів та загиблх тварин. За ці проступки законодавець передбачив покарання переважно у формі дисциплінарної і матеріальної відповідальності [15].

Мета статті – охарактеризувати земельні суперечки, що виникали серед населення Волинської губернії та стали предметом розгляду у мировому суді.

Поставлена мета обумовлює наступні завдання: з'ясувати причини земельних правопорушень і на основі аналізу статистичних звітів мирових суддів Житомирського мирового округу запропонувати уніфіковану типологію судових справ цієї категорії.

Під час судової реформи 1864 р. у Російській імперії запроваджувалась мирова юстиція, завданням якої було врегулювання соціальних конфліктів на основі чинних законів та норм звичаєвого права, з'ясування суперечок у спрощеному, пришвидшеному порядку аби примирити сторони. Мирові суди у Волинській губернії користувались авторитетом серед населення, що вилилось у дедалі зростаючу їх завантаженість. Так, судді Житомирського мирового округу в 1878 р. розглянули 12458 справ, у 1893 р. – вже 15559, у 1899 р. – 17629, у 1904 р. – 18755, у 1913 – 28233 [16]. Серед цього масиву чільне місце посідали земельні суперечки. Визначимо, які чинники сприяли зростанню їх кількості.

Після скасування кріпацтва розпочався процес розверстання та наділення селян землею, який розтягнувся на довгі десятиріччя. Навіть станом на 1894 р. на Правобережжі залишалось 2600 нерозверстаних маєтків. Спільна власність та відсутність чіткого розмежування прав і обов'язків відкривала шлях до зловживань. Ще більше ускладнювало ситуацію заплутаність та незрозумілість правових норм. На думку сучасника, суперечки і непорозуміння виникали через порушення прав однієї сторони іншою, спричинене помилковим тлумаченням недостатньо врегульованих правовідносин, іноді повним нерозумінням чи незнанням їх, або ж бажанням використовувати неточність законів [17]. Саме це було вирішальним чинником, що сприяв зростанню кількості земельних проваджень у практиці мирових судів Волині упродовж другої половини ХІХ ст. Підтвердженням цього можуть слугувати статистичні дані. У 1871–1889 рр., коли відбувалось активне розверстання наділів, земельні суперечки охоплювали 52 % усього масиву справ. У подальшому, коли більшість земель були розверстані, простежується поступове зменшення цього показника [18–20].

Характерною рисою землеволодіння у правобережних губерніях була наявність черезсмужжя та сервітутів, які ще більше ускладнювали відносини між землевласниками та зумовлювали зростання соціальної напруги. Сучасники зазначали, що ніде в Росії не було таких різноманітних форм спільності й широкого розвитку сервітутного права. Черезсмужжя надавало одним поміщикам неоціненні вигоди для ведення відробіткового господарства, а іншим – значні незручності для організації капіталістичних економій. Дуже точно описав ситуацію, що склалась у краї, волинський поміщик О. Дейнека, який зазначав, що всі його 9 тис. десятин розрізані селянськими наділами, що заважало господарювати. Значні незручності відчували і селяни, ділянки яких розміщались іноді за 12 верст від села [21, с. 40]. Крім того, на думку А. Криськова, складністю поземельних відносин західних губерній були колокаційні маєтки. Під час наділення селян землею в них було декілька, іноді до десятка поміщиків, землі яких сплїталися між собою у черезсмужжі. Селяни діставали від кожного з них землі за викупними актами. Таким чином, наділ був у черезсмужжі не з одним, а з багатьма володіннями і всі вони, своєю чергою, перебували у таких самих відносинах між собою. Прикладом подібної ситуації можуть слугувати землі с. Новий Кокорів Кременецького повіту Волинської губернії, які були одночасно у володінні семи поміщиків [22, с. 53].

Джерелом постійних конфліктів на Правобережжі були сервітути. При цьому, якщо у внутрішніх губерніях вони були винятком у загальній системі землекористування, то у західних – усталеною сторіччями традицією і основою селянського господарства. Згідно із даними Д. Ріхтера, на Волині 283088 дворів (57 %) користувались сервітутами, а у низці повітів цей відсоток був ще більшим: у Дубинському – 7041 (82 %), у Ковельському – 6259 (90 %), в Овруцькому – 5953 (92 %), у Луцькому – 7712 (95 %) [23]. Порушення сервітутних прав завдавали сторонам значних матеріальних збитків, що було одним із мотивів звернення до мирового суду. Так, у 1885 р. у Волинській губернії із 1855 маєтків, де існували сервітути, в 500 (27 %) були порушені судові справи щодо відновлення права випасу селянської худоби на нерозверстаних землях [24]. Констатацію цього факту знаходимо і у зверненні київського, подільського і волинського генерал-губернатора до міністра юстиції. Посадовець писав, що більшість суперечок виникало через загострені економічні відносини, що обумовлювались неврегульованістю землекористування [25, арк. 2].

Важливу роль у зростанні кількості земельних позовів відігравала і усталена правова традиція. Ще за часів Великого князівства Литовського розпочалося цілеспрямоване вкорінення владою правосвідомості серед населення з метою підняття авторитету та узаконення його верховенства [26, с. 183]. У період Речі Посполитої нормативний порядок, наділений загальноприйнятою легітимністю, і тип соціальної поведінки пересічного індивіда, що з нього випливав, були тісно пов'язані з пошануванням права не лише в його політичному чи юридичному вимірі, а й в сенсі світового порядку взагалі, тобто права як величини вічно справедливої та Богом даної [27]. Таке ставлення мешканців до права згодом спонукало їх шукати посередництва мирового суду у вирішенні суперечок. Спостеріг цю особливість і волинський губернатор, який в одному із донесень зазначав, що місцеве населення здавна звикло всі аграрні непорозуміння вирішувати у суді [28, арк. 3].

З'ясувавши причини великої кількості земельних правопорушень, погляньмо, які саме суперечки були віднесені до компетенції мирового суду. В «Уставе гражданского судопроизводства» законодавець обмежився лише загальним формулюванням цього поняття. Тож мировий суддя уповноважений був розглядати позови про відновлення порушеного права володіння землею та «о праве участия частного» (порушення сервітутних прав) [29, с. 310]. Більш деталізований перелік знаходимо в «Уставе о наказаниях, налагаемых мировыми судьями», де регулюванню земельних відносин присвячено вісім статей. Згідно зі статутом, мировий суд розглядав справи про самовільне: зривання плодів у чужих садах, збирання ягід чи грибів, пошкодження фруктових дерев, добування на чужих землях піску, глини або інших копалин; полювання чи риболовлю у чужих лісах і ставках; зведення на сусідські землі сміття, каменів або загиблих тварин. Крім того, до компетенції мирового суду належали справи про прохід або проїзд через чужі поля до збору урожаю, прогін або випас худоби на них, а також пошкодження чужих каналів та огорож [30, с. 415]. Бурхливий розвиток економіки, розбудова мережі освітніх закладів наприкінці XIX – на початку XX ст. обумовлювали швидку зміну суспільних відносин, а тому норми згаданих законів вже не відображали всієї гами взаємин між землевласниками краю та тих протиріч, що виникали між ними. Саме тому, для отримання більш точного уявлення про сутність земельних суперечок місцевих жителів пропонуємо наступну типологію справ мирових суддів (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Типологія справ про земельні правопорушення,
що їх з'ясовували мирові судді Волинської губернії у 1871–1919 рр.**

Критерії поділу	Види справ
1. Незаконні дії, що оскаржуються.	Справи про: потрапи посівів; самовільне користування чужим наділом; порушення сервітутних прав; про виселення орендарів; пошкодження каналів та огорож.
2. Соціальне походження фігурантів справи.	Поміщицько-селянські, селянські, міщанські, державно-міщанські справи.
3. Суть вимог.	Справи про: відновлення порушеного права, відшкодування збитків, притягнення до кримінальної відповідальності; змішані.
4. Терміни позовів.	Справи ініційовані позивачем через: один, три, шість, дванадцять і більше місяців від часу скоєння злочину.
5. Взаємини сторін.	Справи розпочаті: членами однієї родини; сусідами; неспорідненими суб'єктами.
6. Час правопорушень.	Справи про земельні правопорушення, вчинені взимку, навесні, влітку, восени.

[31].

У таблиці 1 подано найпоширеніші види земельних правопорушень, вчинених у Волинській губернії упродовж 1871–1919 рр. Зупинимось на деяких із них детальніше. За першим критерієм земельні суперечки розподіляються наступним чином: самовільне користування чужим наділом становило 42 % всіх проваджень цього роду, потрава посівів – 35 %, порушення сервітутних прав – 13 %, виселення орендарів – 7 % і пошкодження каналів та огорож – 3 %.

Значна частка перших двох видів справ (77 %) обумовлюється, в основному, малоземеллям селян. Маючи досить обмежену кількість землі для господарювання, вони часто намагалися використати ділянки, що тимчасово пустували і не використовувались їх власниками. Суть більшості із них зводилась до того, що: огороджуючи земельний наділ, селянин самочинно «пригородив» до свого городу ще півдесятини сусідської землі [32] або ж міщанин без дозволу і будь-якої плати «захопив» у іншого мешканця 109 квадратних сажнів сіножаті і «самоправно там косит в свою пользу мою траву» [33, арк. 1]. Типовими судовими справами цього виду були наступні: позов Марії Негібаур до Григорія Портянки (1883 р.) [34]; Павла Юрашева до Андрія Фрейміха (1885 р.) [35]; Івана Таранова до Вацлава Башинського (1888 р.) [36].

Багато господарств страждало від потрапи їх посівів сусідською худобою. Прикладами можуть слугувати справи щодо позовів: Й. Якубовського до селян Д. Кузьміна та І. Плечко про збитки за потрапу озимого посіву [37]; М. Фінка до К. П'яковського про відшкодування за самочинний випас худоби [38]; житомирського лісничого Ф. Кінашевського до І. Мудрієвського про збитки від випасу худоби у казенному лісі [39]. Зростання кількості таких проваджень обумовлюється черезсмузжям наділів. Аби доправити власну худобу на пасовище, господар був змушений проганяти її «межами», подекуди толочачи краї посівів [40]. Крім того, у селянських господарствах за худобою наглядали діти. Коли ж такий пастух відволікався, вона заходила на чужі поля, випасаючи і витоптуючи їх [41].

Іншим поширеним проступком було порушення сервітутних прав. Вони виникали у тому випадку, коли декілька осіб мали рівні права на користування певним об'єктом (шляхом, пасовищем, ставком), але при цьому один із співвласників скористався цим правом і перешкоджав законній його реалізації іншим. Саме на такій підставі були подані мировим суддям позови: Д. Шуберта до О. і К. Авдейчуків про зобов'язання їх звільнити дорогу [42]; А. Шмідта до В. Хиске про відновлення права проїзду [43]; товариства селян с. Сінгури до І. Сухорського про відновлення права користування пасовищем і водоймою [44].

Через малоземелля селяни змушені були орендувати наділи, але не завжди мали змогу розплатитись із поміщиком. У таких випадках той розпочинав процедуру їх виселення, звертаючись до мирового суду. У подібне становище потрапив селянин слободи Гринківка Житомирського повіту К. Поляновський, який орендував у Р. Максимович 19 десятин землі терміном на п'ять років. Проте не зміг розплатитись і власниця подала позов про примусове виселення та сплату боргу. Суперечка завершилась примиренням сторін у судовій залі [45, арк. 6]. Менше поталанило селянину колонії Костянтинівка Ф. Штраусу, оскільки суддя зобов'язав його у триденний термін виселитись і сплатити поміщику М. Гріпарі 23 крб. завданих збитків [46, арк. 8]. Подібний фінал мала і справа про виселення С. Багінського, який за вироком мав звільнити орендований наділ та сплатити 9 крб. судових витрат [47, арк. 10].

Окремим правопорушенням було пошкодження чужих каналів, огорож, межових знаків. Подібні проступки становили лише 3 % від загальної кількості. Прикладом може слугувати провадження щодо позову П. Котенка до В. Карпельова та Т. Турського. Відповідачі 22 травня 1904 р. самочинно засипали каналу, прокладену на землі позивача 11 років тому. П. Котенко просив суд змусити винних відновити її та стягти з них 10 крб. збитків [48, арк. 1].

За соціальною належністю сторін можемо виділити поміщицько-селянські (34 %), селянські (34 %), міщанські (15 %), державно-міщанські (15 %) та поміщицькі (2 %) справи [49]. Як бачимо, перші дві категорії складали абсолютну більшість (68 %). Це обумовлювалось структурою землеволодіння, адже поміщики і селяни були найбільшими землевласниками: у 1907 р. першим належало 53 % землі, а іншим – 40 % [50, с. 3]; у 1909 р. – 53 % і 39 % [51, с. 3], у 1912 р. – 52 % і 38 % [52, с. 11]; загалом вони володіли 90–93 % земельного фонду. Серед поміщицько-селянських найчастішими були суперечки через: самовільний випас худоби, потрапу посівів, порушення права користування толокою, про захоплення землі, а також про виселення неплатоспроможних орендарів. З названих для Волинської губернії найбільш типовими були провадження про відновлення користування толокою*. З 3313 маєтків Західного краю, де існували пасовищні сервітути станом на 1910 р. у 743 маєтках земля вже не надавалась селянам для випасу їх худоби, оскільки поміщики перейшли на багатопільну систему господарювання [53, с. 41]. У решті господарств ця можливість обмежувалась, що ставало приводом звернення до суду. 1876 р. суддя 8-ї дільниці розглядав позов селян с. Бурковець проти поміщика Ф. Буржинського. Відповідач огородив свої землі парканом і цим самим позбавив селян права на толоку, оскільки вона зусібіч оточена поміщицькою землею [54, арк. 1].

Друге місце за кількісним показником займали міщанські та міщансько-державні справи (по 15 %). Найпоширенішими були суперечки про: захоплення землі, відновлення можливості проїзду, знищення огорожі. Так, міщани І. Зданчик і Ш. Гехтман у травні 1877 р. збудували собі будинки у м. Троянів на Базарній площі. Саме на тому місці, яке завжди залишалось вільним і слугувало проходом між єврейськими та іншими садибами, чим порушили право користування вулицею решти містян [55, арк. 2]. У свою чергу В. Стрельченкова поскаржилась до суду, що вона упродовж 40 років користувалась стежкою, яка вела через садиби А. і О. Ящуків та О. Хребтової до р. Лісної. Проте навесні 1891 р. відповідачі, розгнівавшись на позивачку, її перекопали, чим обмежили доступ до річки [56, арк. 1–1 зв].

Стороною у мировому судочинстві часто виступали державні установи та органи місцевого самоврядування. Приміром, у 1909 р. Житомирська міська управа ініціювала провадження проти А. Дмитрієва, який орендував 150 кв. сажнів землі і не сплатив вчасно обумовлену суму [57, арк. 2]. У 1914 р. склалась зворотна ситуація, коли міська управа виступила уже відповідачем. Міщанин О. Трескін позивався до неї через самоправство, оскільки при розширенні вул. Дмитріївської захоплено 50 кв. сажнів його садибної землі [58, арк. 2]. 1886 р. губернське управління державними маєтностями звернулось до судді 4-ї дільниці із позовом проти О. Чертова через захоплення ним 30 кв. сажнів берега, що належав до Житомирської казенної дачі [59, арк. 1].

За взаєминами учасників процесу земельні суперечки поділяються на родинні (3 %), сусідські (41 %) та конфлікти непов'язаних між собою осіб (56 %) [60]. Незначна частка родинних суперечок пояснювалась впливом суспільної моралі, яка охороняла сімейні цінності та різко засуджувала порушників. На думку В. Безгіна, саме родина виступала основною ланкою виробництва, споживання, відносин власності, соціалізації і громадських зв'язків, моральної підтримки і взаємодопомоги [61]. Тому було небагато осіб, які зважувались судитись зі своїми ж родичами. Прикладом подібної суперечки може слугувати справа братів Корбутів. Костянтин, Олексій і Захарій успадкували від батька хутір Корбутовка. Вони домовились, що до судового розподілу земель, усі рішення прийматимуть спільно. Але Захарій, без узгодження, здав в оренду селянину В. Бондаренку декілька десятин землі. Дізнавшись про це, Костянтин і Олексій звернулись до мирового судді із проханням анулювати незаконну угоду та зобов'язати Захарія чинити відповідно укладеної між ними домовленості [62, арк. 2].

Значно більше було конфліктів між сусідами. Деякі із них переростали у багаторічне протистояння, при якому частенько один сусід подавав на іншого скарги до мирового суду. Так, В. Котоні звинувачував А. Господарчука у самовільному добуванні піску на його землях та просив притягти винуватця до відповідальності [63, арк. 2]. Прикладом справжньої сусідської війни може слугувати справа Б. Весельського, який тривалий час сперечався із сім'єю Котвицьких за право володіння земельним наділом. Врешті, рішенням суду земля передана позивачу. Проте сусіди не

* Толока – право випасу селянської худоби на поміщицьких парових полях, яке набуло найбільшого поширення саме на території Волинської губернії.

відступили, і коли Бернард працював у полі, прибігли всі гуртом до нього, побили, зламали встановлені приставом межові знаки та ображали і погрожували розправою йому і його родині [64, арк. 1]. Іноді звернення до мирового суду слугувало знаряддям помсти за якусь побутову образу і базувалось на вигаданих фактах. Приміром, у 1885 р. Й. Якубовський, посварившись із сусідами, звинуватив їх у потраві посівів свинями і просив стягти з них 18 крб. збитків. Однак, свідки розкрили справжні мотиви позивача і йому відмовлено у позові [65, арк. 2].

Найбільше було земельних суперечок, де сторонами виступали непов'язані між собою особи (56 %): поміщик і селянин, орендар і орендатор та ін. Наприклад, К. Шаталович взяв в оренду в Н. Гаврилюка на п'ять років 20 десятин землі. Але ще до завершення терміну домовленості орендатор самочинно засіяв шість десятин. Розглянувши справу, мировий суд відновив порушене право володіння К. Шаталовича [66, арк. 1–1 зв.]. У 1886 р. лісничий Нарбут повідомив суд, що Й. Кухарський самочинно випасав власну худобу у казенному лісі [67, арк. 2]. Того ж року поміщик І. Шодуар обвинуватив селян м. Івниці у навмисному нищенні межових знаків і просив суд зобов'язати винних своїм коштом їх відновити [68, арк. 1].

Час вчинення земельних правопорушень логічно пов'язувався із календарем сільськогосподарських робіт: основна їх маса учинялась навесні (29 %), влітку (39 %) та восени (27 %) і лише незначна частка взимку (5 %). Оскільки мировий суд, зазвичай, розміщувався у найбільшому містечку мирової дільниці (переважно волосному центрі), то аби звернутись до нього позивачі змушені були витрачати на дорогу 1–3 дні. Ними ж були в основному селяни, які не могли марнувати багато часу на роз'їзди, залишаючи свої обійстя та наділи без належного догляду. Цим обумовлюється тривалість часового проміжку між фактом вчинення проступку та зверненням потерпілого до суду. За статистикою, справа порушувалась через: 1 місяць – у 52 % випадків, 2 місяці – 14 %, 3 місяці – 14 %, 6 місяців – 15 %, 1 рік – 5 %.

Відрізнялись земельні суперечки і суттю заявлених вимог. Ними могли бути: відновлення порушеного права (41 %), відшкодування збитків (32 %), притягнення до кримінальної відповідальності (10 %); змішані (17 %) [69]. Відновлення порушеного права стосувалось, передусім, суперечок про користування сервітутами і меншою мірою справ про захоплення чужого наділу. Так, у 1883 р. житель хутора Щеновщини О. Яновицький перекопав канавою під'їзну дорогу до дачі П. Сторожевської і вона через суд хотіла відновити свої права [70, арк. 1]. Відшкодувати збитки, зазвичай, просили у позовах про потраву чи підтоплення посівів, руйнування парканів та огорож, самовільне косіння трави. Приміром, міщанин С. Липинський у 1885 р. взяв в оренду у міської управи 2 десятини і одразу огородив їх. Його сусід Ф. Перегуда той паркан порубав і запускав на землю позивача худобу, косив там траву, чим завдав тому збитку на суму 100 крб. [71, арк. 1]. Подружжя Малявських поскаржилось судді 4-ї дільниці, що сусіди Гаєвські самоправно скошили траву та вирвали із коренем посаджені ними картоплю та квасолю на частині їх городу, чим нанесли матеріальну шкоду позивачам [72, арк. 1].

Бували випадки притягнення до кримінальної відповідальності за земельні правопорушення. У 1888 р. поміщик С. Синицький просив покарати арештом селян І. Кирпичного та С. Сидорчука за крадіжку із його саду яблук та псування огорожі [73, арк. 1–1 зв.]. В іншому випадку поміщик О. Терещенко порушив кримінальне провадження проти М. Грищука та І. Петрука за самовільний випас худоби у його лісі [74, арк. 1]. У деяких справах позивач ставив одразу кілька вимог, які прагнув задовільними шляхом мирового провадження. Так сталося із Є. Углянською, яка вимагала відновити її володіння берегом р. Тетерева та відшкодувати збитки [75, арк. 1]. І. Ольфан, обвинувативши К. Міллера у потраві посівів, просив заарештувати винного та стягти з нього збитки [76, арк. 1].

Аби вплинути на динаміку земельних правопорушень мирові судді у своїх засіданнях приділяли особливу увагу обґрунтуванню винесеного вироку. Вони роз'яснювали чинне законодавство, доводили шкідливість протиправної поведінки не лише для безпосередніх учасників конфлікту, але й для всієї громади, пропагували законність, моральність та гуманізм [77, с. 143]. Крім того, судді і у повсякденному житті виступали для селян радниками. Ось як згадує діяльність почесного судді П. Косача його донька Ольга: «Батько був у «крест'янских делах» дуже хорошим знавцем, а що симпатії його були завжди на боці селян, то вони часто радилися з батьком про ті свої справи вже не як з офіційною особою, а як з людиною значною і прихильною до них» [78, с. 28]. Голови з'їздів з метою правової просвіти населення часто ініціювали відкриття у своїх округах безкоштовних юридичних консультацій. Приміром, 11 червня 1899 р., за погодженням із міністром юстиції при Житомирському мировому з'їзді, почало діяти консультаційне бюро приватних повірених округу [79, арк. 5]. Позитивно оцінювала подібні починання місцева преса, розкриваючи у своїх статтях просвітницьку діяльність суддів та присяжних повірених волинських мирових установ [80, с. 1].

Однак, незважаючи на всю енергію і шляхетні прагнення мирових суддів Волинської губернії, вони могли впливати лише на зовнішні чинники зростання правопорушень – неграмотність та

нігілізм жителів. Глибинні ж причини – сервітуту, черезсмужжя та малоземелля – залишались поза їх досяжністю. Тому кількість земельних суперечок упродовж 1871–1919 рр. залишалась стабільно високою і становила у середньому 51 % всіх цивільних проваджень [81]. Проте зусилля місцевих суддів не були цілком марними, – їм таки вдалось привити населенню елементи правової культури, про що свідчать події революції 1905–1907 рр. З одного боку, кількість селянських виступів тут була найменшою у порівнянні із рештою правобережних губерній: у Київській їх зафіксовано 1464 (38 % від загальної кількості), у Подільській – 1757 (45 %), а у Волинській – тільки 703 (17 %) [82, с. 677]. З іншого – навіть під час загального сум'яття знаходилося чимало мешканців, які звертались за посередництвом у вирішенні земельних конфліктів до мирового суду (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість земельних суперечок у практиці дільничних суддів Житомирського округу в 1895–1913 рр. (у % від усього масиву справ)*

Рік № діль- ниці	1895	1896	1898	1900	1905	1906	1907	1910	1913
1	65	43	50	90	56	29	?	-	-
2	24	28	14	57	50	42	42	62	40
3	29	42	73	50	62	75	-	-	64
4	67	86	68	78	77	92	68	57	-
5	58	63	61	36	-	-	-	-	33
6	51	50	82	56	92	?	?	?	20
7	37	61	67	43	90	89	74	59	80

[83].

Як свідчать післяреволюційні події, уряд визнавав задовільною діяльність волинських мирових судів і розумів, що справжні причини зростання земельних проступків лежать поза їх компетенцією. Свідченням цього є те, що при реформуванні місцевого суду 1912 р. законодавці нічого не змінили у моделі мирової юстиції західних губерній і вона у початковому вигляді проіснувала до 1919 р. Водночас влада усвідомлювала, що наявність великого поміщицького землеволодіння поряд із розоренням дрібних селянських господарств, недосконалість системи землекористування породжували соціальну напругу на селі та виступали джерелом постійних конфліктів. Тому була зроблена спроба переломити ситуацію шляхом проведення столипінської аграрної реформи. Позитивними її наслідками на Волині були: часткова раціоналізація землекористування, активізація земельного ринку, ініціювання перерозподілу землі, формування нового хутірсько-фермерського укладу господарювання [84]. Однак реалізація реформи була перервана Першою світовою війною і вона не отримала логічного завершення, що проявилось у невирішеності багатьох проблем соціально-економічного характеру. У свою чергу це негативно вплинуло на динаміку правопорушень. Незважаючи на те, що Волинська губернія стала театром воєнних дій, показники залишаються доволі високими: у 1915 р. кількість земельних справ становила 50 % від загального масиву цивільних проваджень, у 1916 р. – 47 %, у 1917–1919 рр. – 8–17 % [85]. Невирішеність земельного питання та накопичення прихованих протиріч врешті-решт стали однією із основних причин початку Лютневої та Жовтневої революцій, що призвело до краху самої імперії.

Таким чином, одним із основних видів справ, що їх розглядали мирові судді, були земельні суперечки. Поступове зростання їх частки обумовлене специфічністю землекористування на Волині, яка проявлялась у малоземеллі селян, наявності сервітутів та черезсмужжя. Аналіз архівних матеріалів на основі виробленої типології дає змогу представити узагальнену характеристику подібних проступків. Земельний конфлікт виникав на основі порушення володіння землею та суміжних прав, скоєних, зазвичай, влітку. Судова справа ініціювалась через місяць після вчинення порушення шляхом подачі до суду відповідного клопотання позивачем у ролі якого, зазвичай, виступав і поміщик, і селянин. Основними вимогами були відновлення володіння та відшкодування збитків. При цьому, мирові судді Волині намагались доступними для них засобами

* У табл. 2 позначка «—» означає відсутність у даного мирового судді у зазначеному році судових справ про порушення землеволодіння, а знак «?» – відсутність в архівних матеріалах відомостей про рух справ у позначеній дільниці впродовж року, вказаного у верхній графі.

впливати на ріст земельних правопорушень, здійснюючи правову просвіту мешканців та надаючи їм повсякчас безкоштовні юридичні консультації. Така діяльність мала позитивні наслідки: вона розвинула правосвідомість жителів та підвищила їх культуру, що дозволило утримати частину населення у правовій площині при вирішенні конфліктів, навіть за умов революції і війни. Однак кількість земельних справ у мирових судах Волинської губернії була стабільно високою – у середньому 51–54 % упродовж 1871–1919 рр. – в силу об'єктивних причин, які судді не могли усунути самостійно.

Список використаних джерел

1. Кофод А. Русское землеустройство / А. Кофод. – СПб: типография «Селянского вестника», 1914. – 172 с.
2. Василенко М. П. Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае / М. П. Василенко. – К., 1894. – 17 с.
3. Криськов А. Особливості російської урядової політики в аграрній сфері на Правобережній Україні у 1860-і роки / А. Криськов // Мандрівець. – 2011. – № 6. – С. 50–59.
4. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 75–85.
5. Рынзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. / П. Г. Рынзюнский. – Москва: Наука, 1983. – 268 с.
6. Шовен Ж. Законоведение / Ж. Шовен. – СПб, 1908. – 48 с.
7. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 365 с.
8. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. М. Анфимов. – Москва: издательство социально-экономической литературы, 1962. – 383 с.
9. Берендтс Э. Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России / Э. Н. Берендтс – Петроград: Сенатская типография, 1915. – 202 с.
10. Боровиковский А. Отчет судьи. Дела мужичьи / А. Боровиковский. – СПб: типография А. С. Суворина, 1894. – 169 с.
11. Н. III. – III. Из Юго-западного края. Современное положение и назревающие вопросы. – Киев, 1896. – 30 с.
12. Кабытов П. С., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, Б. Г. Литвак – Москва: Мысль, 1988. – 237 с.
13. Мочульский В. Д. Юридическая природа исков о нарушении права участия частного / В. Д. Мочульский. – Петроград: типография «Правда», 1916. – 317 с.
14. Тюнин В. И. Экономические преступления в системе дореволюционного уголовного права (эволюция научных представлений) / В. И. Тюнин // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 73–80.
15. Сидоренко А. Ю. Ответственность за нарушения земельного правопорядка: история развития российского законодательства (от «Русской правды» до 1917 г.) / А. Ю. Сидоренко // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 67–72.
16. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 167, оп. 1, спр. 173, 181, 208, 256, 268, 287, 293, 297, 303, 314, 325, 393, 429.
17. Нечаев В. Экономическое значение пастбищных сервитутов в Западной России / В. Нечаев – Москва, 1898. – Режим доступа: <http://www.cultinfo.ru/>
18. Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 273–277.
19. Держархів Житомирської обл., ф. 169, оп. 1, спр. 7; ф. 170, оп. 1, спр. 1–10, 13; ф. 174, оп. 1, спр. 1.
20. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 26. Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Европейской и Азиатской России за 1910 г. – СПб: Сенатская типография, 1912. – 348 с.
21. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. М. Анфимов. – Москва: издательство социально-экономической литературы, 1962. – 383 с.
22. Криськов А. Особливості російської урядової політики в аграрній сфері на Правобережній Україні у 1860-і роки / А. Криськов // Мандрівець. – 2011. – № 6. – С. 50–59.
23. Рихтер Д. Сервитуты / Д. Рихтер. – Режим доступа: <http://www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82%D1%8B>
24. Нечаев В. Экономическое значение пастбищных сервитутов в Западной России / В. Нечаев – Москва, 1898. – Режим доступа: <http://www.cultinfo.ru/>
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 631, спр. 408, 26. Ковалева С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського / С. Г. Ковалева. – Миколаїв, 2008. – 199 с.
27. Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині / Н. Яковенко. – Режим доступа: <http://keenander.narod.ru/yakovenko/yak04.htm>
28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 156.
29. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). Собрание второе. – СПб, 1864. – Т XXXIX. – Отд. второе. – № 41477.
30. ПСЗ. Собр. 2-ое. – СПб, 1864. – Т XXXIX. – Отд. второе. – № 41478.
31. Держархів Житомирської обл., ф. 168, оп. 1, спр. 41, 58, 61, 83; ф. 169, оп. 1, спр. 31, 90, 97, 193, 207, 208; ф. 170, оп. 1, спр. 28, 44, 258, 392, 428, 434, 575, 850; ф. 171, оп. 1, спр. 7, 9, 12, 18, 22, 26, 30, 41, 75, 67, 100, 333, 477, 552, 562, 607; ф. 172, оп. 1, спр. 89, 113, 162, 195, 275, 378, 451, 560, 719; ф. 173, оп. 1, спр. 1, 25, 71, 193, 315; ф. 174, оп. 1, спр. 39, 77, 183, 189, 630, 708; ф. 175, оп. 1, спр. 27, 329, 1147; ф. 184, оп. 1, спр. 278.
32. Там само, ф. 169, оп. 1, спр. 90.
33. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 41.
34. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 41.
35. Там само, ф. 170, оп. 1, спр. 44.
36. Там само, ф. 169, оп. 1, спр. 90.
37. Там само, ф. 169, оп. 1, спр. 31.
38. Там само, ф. 169, оп. 1, спр. 208.
39. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 14.
40. Там само, ф. 169, оп. 1, спр. 193.
41. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 7.
42. Там само, ф. 169, оп. 1, спр. 97.
43. Там само, ф. 170, оп. 1, спр. 428.
44. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 75.
45. Там само, ф. 172, оп. 1, спр. 560.
46. Там само, ф. 170, оп. 1, спр. 392.
47. Там само, ф. 172, оп. 1, спр. 275.
48. Там само, ф. 170, оп. 1, спр. 434.
49. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 41, 58, 61, 83; ф. 169, оп. 1, спр. 31, 90, 97, 193, 207, 208; ф. 170, оп. 1, спр. 28, 44, 258, 392, 428, 434, 575, 850; ф. 171, оп. 1, спр. 7, 9, 12, 18, 22, 26, 30, 41, 75, 67, 100, 333, 477, 552, 562, 607; ф. 172, оп. 1, спр. 89, 113, 162, 195, 275, 378, 451, 560, 719; ф. 173, оп. 1, спр. 1, 25, 71, 193, 315; ф. 174, оп. 1, спр. 39, 77, 183, 189, 630, 708; ф. 175, оп. 1,